

INHOUD

Imitatie, en de nadelen ervan

7

1 Het wezen van imitatie

29

2 Imitatie als vergelding

101

3 Imitatie als machtsmiddel

177

Het einde van een tijdperk

237

Dankbetuiging

260

Noten

262

Register

285

IMITATIE,
EN DE NADELEN ERVAN

*We zijn allemaal uniek geboren. Waarom sterven
zovelen van ons dan als kopieën?*

Edward Young

DE TOEKOMST ZAG ER GISTEREN BETER UIT. TOEN GE-
loofden we nog dat het jaar 1989 'een even duidelijke scheidslijn tus-
sen het verleden en de toekomst vormde als de Berlijnse Muur een
scheidslijn vormde tussen Oost en West'.¹ We vonden het moeilijk 'ons
een wereld voor te stellen die radicaal beter was dan de onze, of een
toekomst die niet overwegend democratisch en kapitalistisch was'.²
Zo denken we vandaag de dag niet meer. De meesten van ons vinden
het tegenwoordig zelfs lastig zich een toekomst voor te stellen – zelfs
in het Westen – die onveranderlijk democratisch en liberaal blijft.

Toen er een einde kwam aan de Koude Oorlog, was de verwach-
ting dat de liberaal-kapitalistische democratie zich wereldwijd zou
verspreiden.³ Het geopolitieke toneel leek gereed voor een voorstel-
ling als *Pygmalion* van George Bernard Shaw, een optimistisch, mo-
raliserend stuk waarin een professor in de fonetiek er in korte tijd
in slaagt een jong bloemenmeisje te leren spreken als de koningin
en zich thuis te voelen in hoog gezelschap.

Enthousiaste waarnemers begroetten de toetreding van het
Oosten tot het Westen aanvankelijk met grote instemming, maar

zij beseften uiteindelijk dat het spektakel dat zich voor hun ogen afspeelde, zich niet voltrok zoals verwacht.⁴ In plaats van te kijken naar een uitvoering van *Pygmalion* leek het of de wereld afstevende op een theaterbewerking van *Frankenstein* van Mary Shelley, een pessimistische, moraliserende roman over een man die besloot voor God te spelen door replica's van menselijke lichaamsdelen samen te voegen tot een menselijk wezen. Het gebrekkige monster was veroordeeld tot eenzaamheid, onzichtbaarheid en afwijzing. Jaloers als het was op de onbereikbare voorspoed van zijn schepper keerde het zich met geweld tegen diens vrienden en familie: hij verwoestte hun bestaan en bezorgde hun slechts pijn en verdriet, als getuigenis van een mislukte poging tot menselijke zelfvermenigvuldiging.

Dit boek wil uit de doeken doen hoe het liberalisme uiteindelijk het slachtoffer werd van zijn aanvankelijke succes in de Koude Oorlog. Oppervlakkig gezien kun je zeggen dat het misging door een reeks buitengewoon destabiliserende politieke gebeurtenissen: de aanslagen van 11 september op het World Trade Center in New York, de tweede Irakoorlog, de financiële crisis in 2008, de Russische annexatie van de Krim en de interventie in oostelijk Oekraïne, de onmacht van het Westen toen zich in Syrië een humanitaire nachtmerrie voltrok, de migratiecrisis in Europa in 2015, het Brexit-referendum en de verkiezing van Donald Trump. De liberale democratie in de periode na de Koude Oorlog werd bovendien van haar glans ontdaan door het Chinese economische wonder, georkestreerd door politieke leiders die zich er niet voor schamen dat ze liberaal noch democratisch zijn. Pogingen de goede naam van de liberale democratie in ere te houden door het systeem als verkieslijk boven de niet-westerse autocratie af te schilderen, werden ondermijnd door onbeholpen overtredingen van de liberale normen, zoals het martelen van gevangenen, en door het overduidelijk gebrekkige functioneren van democratische instituties in het Westen zelf. Het is veelzeggend dat de huidige liberale geleerden zich vooral bezighouden met de vraag hoe het toch komt dat democratieën wegwijnen en ten onder gaan.⁵

Ook het ideaal van de 'open maatschappij' heeft zijn ooit zo uitbundige glans verloren.⁶ Voor veel gedesillustioneerde burgers is openheid ten overstaan van de wereld inmiddels eerder een reden om bang te zijn dan om hoop te koesteren. Toen de Berlijnse Muur

viel, bestonden er maar veertien grensafscheidingen in de wereld. Nu bestaan er 65 versterkte ommuringen – voltooid dan wel in aanbouw. Volgens expert Elisabeth Vallet van Quebec University werpt bijna een derde van alle landen in de wereld barrières op langs zijn grenzen.⁷ De drie decennia die volgden op 1989 bleken een ‘intramurale periode’ te zijn, een kort, barricadevrij tijdvak tussen de indrukwekkende val van de Berlijnse Muur, die opwindende, utopische fantasieën opwekte over een grensloze wereld, en een wereldwijde manie om muren te bouwen, waarbij de barrières van beton en prikkeldraad existentiële (hoewel soms denkbeeldige) angsten belichamen.

De meeste Europeanen en Amerikanen zijn er vandaag de dag bovendien van overtuigd dat de levens van hun kinderen minder voorspoedig en bevredigend zullen verlopen dan die van henzelf.⁸ Het vertrouwen van het publiek in de democratie neemt sterk af en gevestigde politieke partijen vallen uiteen of worden verdrongen door amorf politieke bewegingen en populistische krachtpatsers, wat de vraag opwerpt of goed georganiseerde politieke krachten in tijden van crisis bereid zijn te strijden voor de overlevingskansen van de democratie.⁹ Afgeschrikt door het spook van de grootschalige migratie staat het electoraat in delen van Europa en Amerika in toenemende mate welwillend tegenover qua retoriek xenofobe, autoritaire leiders en gemilitariseerde grenzen. In plaats van te denken dat de toekomst een rooskleuriger aanzien krijgt door de liberale ideeën die door het Westen worden verspreid, vrezen ze dat de eenentwintigste-eeuwse geschiedenis in negatieve zin zal worden bepaald door de miljoenen mensen die juist toegang zoeken tot het Westen.¹⁰ Mensenrechten, ooit geprezen als bastion tegen tirannie, worden nu geregeld beschouwd als de reden waarom democratieën minder effectief kunnen optreden tegen terrorisme. De vrees dat het liberalisme niet zal overleven is dermate groot dat politieke commentatoren in 2016 zich bijna gedwongen zagen te verwijzen naar ‘The second coming’ van William Butler Yeats, dat in 1919, vlak na een van de dodelijkste conflicten in de menselijke geschiedenis, werd geschreven.¹¹ Deze woorden zijn, een eeuw nadat Yeats ze had geschreven, inmiddels wereldwijd de mantra van de bezorgde verdedigers van de liberale democratie: ‘Het valt uiteen, het midden houdt geen stand; de wereld wordt overspoeld door kille anarchie.’

In zijn memoires, getiteld *The World as It Is*, onthult Ben Rhodes, naaste medewerker en persoonlijke vriend van Barack Obama, dat op de dag dat Obama het Witte Huis verliet, zijn voornaamste bron van zorg was: ‘Wat als we het bij het verkeerde eind hebben?’¹² Obama’s onzekerheid werd niet gevoed door de vraag: ‘Wat is er misgegaan?’ of ‘Wie heeft er verkeerd gehandeld?’ En ook Hillary Clintons ‘Wat is er gebeurd?’ was niet de meest prangende kwestie die moest worden opgelost. Obama’s veel verontrustender vraag was: ‘Wat als we het bij het verkeerde eind hebben?’ Dat wil zeggen: stel je voor dat de liberalen de periode na de Koude Oorlog verkeerd geïnterpreteerd hebben. ‘Wat als we het bij het verkeerde eind hebben?’ is de juiste vraag. Het is de vraag die we in dit boek willen beantwoorden.

Ook voor ons tweeën is dit een buitengewoon persoonlijke vraag. De oudste van ons tweeën, de Amerikaan, werd een jaar na het begin van de Koude Oorlog geboren en leerde op de middelbare school dat de zojuist opgerichte Muur de belichaming was van intolerantie en tirannie. De jongste, een Bulgaar, werd ongeveer vier jaar na de bouw van de Muur geboren, aan de andere kant van de grens tussen Oost en West. Hij groeide op met de overtuiging dat het neerhalen van muren leidde tot politieke en persoonlijke vrijheid.

Onze achtergronden zijn verschillend, maar beiden leefden we jarenlang in de schaduw van de Muur. Het neerhalen daarvan, op zo’n indrukwekkende manier op tv uitgezonden, bleek een bepalend moment in ons politieke en intellectuele leven. Het bestaan en het verdwijnen van de Berlijnse Muur hebben een onuitwisbare indruk gemaakt op ons politieke denken. De illusie dat het einde van de Koude Oorlog het begin was van een tijdperk van liberalisme en democratie, is ook onze illusie.

In dit boek doen we een poging te begrijpen waarom wij ooit in staat waren die illusie te koesteren, maar ook willen we laten zien hoe je kunt aankijken tegen een wereld waarop nu zo’n onheilspellende golf illiberale en antidemocratische ‘anarchie’ is losgelaten.

HET GEVOEL DAT HET EINDE IN ZICHT IS

Drie decennia geleden, in 1989, wist een medewerker van het Amerikaanse ministerie van Buitenlandse Zaken de tijdgeest kernachtig onder woorden te brengen. Een paar maanden voordat de Duitsers

vrolijk dansten op de overblijfselen van de met mokers toegenakelde Berlijnse Muur, verklaarde hij dat de Koude Oorlog feitelijk voorbij was. De allesomvattende overwinning van het liberalisme op het communisme was bekrachtigd door de tien jaren van economische en politieke hervormingen die in China door Deng Xiaoping en in de Sovjet-Unie door Michail Gorbatsjov in gang waren gezet. Het verdwijnen van 'het marxistisch-leninistische alternatief voor de liberale democratie', stelde Francis Fukuyama, wees op 'de totale uitputting van levensvatbare alternatieven voor het westerse liberalisme als systeem'. Het communisme, dat door marxisten werd beschouwd als de kroon op de 'geschiedenis' in de hegeliaanse zin van het woord, was ineens verwezen naar de annalen van de 'geschiedenis' in de Amerikaanse zin: iets wat van verwaarloosbaar belang was geworden. 'De westerse liberale democratie' kon onder deze omstandigheden 'het eindpunt van de ideologische evolutie van de mens' worden genoemd. Na de ondergang van de 'fascistische en communistische dictaturen van deze eeuw is de liberale democratie de enige regeringsvorm die de twintigste eeuw heelhuids heeft overleefd'. Omdat 'de basisbeginselen van de liberaal-democratische staat absoluut waren en niet voor verbetering vatbaar', bestond de enige taak die liberale hervormers nog moesten vervullen, in het 'geleidelijk verder uitwerken van die principes, in de zin dat de verschillende provincies van de menselijke beschaving op het niveau getild zouden moeten worden van haar verst gevorderde voorposten'. Fukuyama beweerde verder dat het liberalisme 'uiteindelijk in de hele wereld zou zegevieren'. Maar zijn voornaamste punt was dat er zich hierna 'geen ideologieën meer zouden kunnen aandienen die er aanspraak op maken verder gevorderd te zijn dan het liberalisme'.¹³

Wat was de praktische betekenis van de erkenning dat de kapitalistische democratie het laatste stadium van de politieke ontwikkeling van de mens was? Fukuyama was enigszins ontwijkend op dit punt. Maar zijn bewering impliceerde onomwonden dat de op westerse leest geschoeide liberale democratie het enige levensvatbare ideaal was waarnaar hervormers waar dan ook konden streven. Toen hij schreef dat het laatste 'baken van illiberale krachten' was uitgewist door de Chinese en Russische hervormers, bedoelde hij

dat alleen het Amerikaanse liberale baken het toekomstige pad van de mens zou bijlichten.¹⁴

De ontkenning dat er een mondiaal aantrekkelijk alternatief zou bestaan voor het westerse model, verklaart waarom Fukuyama's stelling niet alleen beantwoordde aan Amerikaanse eigenliefde, maar ook vanzelfsprekend was voor dissidenten en hervormers achter het IJzeren Gordijn.¹⁵ Een klein jaar daarvoor, in 1988, had een aantal zeer fanatieke voorstanders van democratisch pluralisme in de Sovjet-Unie een artikelenreeks gepubliceerd onder de titel *Inogone dano*,¹⁶ wat vrij vertaald betekent: 'Er is geen andere weg.' Ook de bijbel van de Russische hervormingsbeweging was een boek waarin werd beweerd dat er geen houdbare alternatieven bestonden voor de westerse kapitalistische democratie.

Geformuleerd in onze termen vormde 1989 het begin van een dertig jaar durend imitatietijdperk. Met de door westerse waarden gedomineerde unipolaire orde leek het liberalisme binnen het domein van de morele ideeën onoverwinnelijk te zijn. Toen de aanvankelijk hoge verwachtingen die waren gewekt bij het exporteren van het westerse politieke en economische model waren verflauwd, verspreidde zich langzaam maar zeker een afkeer van de imitatiepolitiek. De antiliberale opstand was een wellicht onvermijdelijke reactie op een wereld die daarvoor werd gekenmerkt door een gebrek aan politieke en ideologische alternatieven. We moeten toegeven dat het ontbreken van alternatieven, en niet zozeer de aantrekkingskracht van een autoritair verleden of de historisch ingebakken vijandigheid jegens het liberalisme, de beste verklaring is voor het antiwesterse sentiment dat de overhand heeft in de huidige postcommunistische samenlevingen.¹⁷ De zelfgenoegzame gedachte dat 'er geen andere weg is' bood op zich al een afdoende verklaring voor de golf van populistische xenofobie en reactionair nativisme die in Midden- en Oost-Europa begon en zich nu uitstrekt over een flink deel van de rest van de wereld. Het ontbreken van een redelijk alternatief voor liberale democratie was een prikkel om in opstand te komen, want op een bepaald elementair niveau 'moeten mensen een keuzemogelijkheid hebben, of in ieder geval de illusie koesteren dat ze die hebben'.¹⁸

Populisten komen niet alleen in opstand tegen een specifiek (liberaal) beleidstype, maar ook tegen de vervanging van commu-

nistische orthodoxie door liberale orthodoxie. De boodschap van rebellerende bewegingen aan zowel de linker- als de rechterkant van het spectrum luidt in feite dat een alles-of-niets-benadering verkeerd is, en dat het ook anders kan: vertrouwder en authentieker.

Het moge duidelijk zijn dat er niet één enkele reden is aan te wijzen die de gelijktijdige opkomst van autoritaire, antiliberaal bewegingen in het tweede decennium van de eenentwintigste eeuw kan verklaren in zoveel verschillend gepositioneerde landen. Maar weerzin tegen de gezaghebbende positie van de liberale democratie en tegen de imitatiepolitiek in het algemeen speelde daarin volgens ons een beslissende rol – niet alleen in Midden-Europa, maar ook in Rusland en de Verenigde Staten. Om dit aan te tonen roepen we als eerste twee zeer uitgesproken Midden-Europese critici van het liberalisme op als getuige.

Ryszard Legutko, filosoof en lid van de conservatieve fractie van het Europees Parlement, is woedend dat ‘de liberale democratie geen alternatief kent’, dat het ‘de enige geaccepteerde stroming en methode is om de gemeenschap te organiseren’ en dat ‘de liberalen en de liberaal-democraten erin geslaagd zijn vrijwel alle alternatieven en alle niet-liberale opvattingen over de politieke orde het zwijgen op te leggen en uit te sluiten.’¹⁹ Een invloedrijke Hongaarse historicus is het daarmee eens: ‘Wij willen niet kopiëren wat de Duitsers doen of wat de Fransen doen,’ verklaarde Maria Schmidt, de toonaangevende intellectueel in het kamp van Viktor Orbán. ‘Wij willen doorgaan met onze eigen manier van leven.’²⁰ Beide verklaringen geven aan dat een resolute weerzin om ‘het volledige ontbreken van levensvatbare alternatieven voor het westerse liberalisme’ te aanvaarden ertoe bijdroeg dat de zachte krachten in het Westen die uit waren op navolging, zwakte en kwetsbaarheid genereerden in plaats van kracht en autoriteit.

De weigering om te buigen voor het liberale Westen is in de postcommunisme wereld en daarbuiten het keurmerk geworden van de illiberale contrarevolutie. Een dergelijke reactie kan niet simpelweg worden afgedaan met de banale conclusie dat ‘het Westen de schuld geven’ voor niet-westerse leiders een goedkope manier is om geen verantwoordelijkheid te nemen voor hun eigen politieke falen. Het verhaal zit veel ingewikkelder én fascinerender

in elkaar. Dat verhaal gaat onder meer over het liberalisme dat pluralisme inruilde voor hegemonie.

BENOEMEN EN NOODZAAK

De politiek belangrijkste afscheiding in de wereld tijdens de Koude Oorlog was die tussen de communisten en de democraten. De wereld was verdeeld in het totalitaire Oosten en de westerse vrije wereld. Samenlevingen die zich ophielden aan de periferie van dat conflict hadden het recht en de mogelijkheid partij te kiezen – of ze dachten dat te hebben. Na de val van de Muur kwam er verandering in die situatie. Vanaf dat moment raakte de wereld door die bepalende afscheiding aan het geopolitieke firmament verdeeld in nabootsers en nagebootsten en werden er democratieën gevestigd in landen die met veel moeite de overgang naar een democratisch systeem trachtten te volbrengen. De verhoudingen tussen Oost en West veranderden van een impasse tussen twee vijandige systemen als in de Koude Oorlog in een gedwongen verhouding tussen modellen en nabootsers binnen één enkel, unipolair systeem.

Pogingen van ex-communistische landen om het Westen na 1989 te evenaren hebben allerlei benamingen gekregen – amerikanisering, europeanisering, democratisering, liberalisering, uitbreiding, integratie, harmonisatie, globalisering – maar altijd kwam dat neer op modernisering door nabootsing en integratie door assimilatie. Volgens de populisten uit Midden-Europa werd, na de ineenstorting van het communisme, de liberale democratie het nieuwe, onontkoombare orthodoxe systeem. Hun voortdurende klacht luidt dat het nabootsen van de waarden, zienswijzen, instituties en handelwijzen van het Westen vereist en verplicht werd. Zo schreef de hiervoor geciteerde Poolse filosoof, in een poging de manier van denken van veel van zijn landgenoten na 1989 in het belachelijke te trekken:

De diepe gedachte erachter was om te kopiëren en na te bootsen. Hoe meer we kopieerden en nabootsten, hoe gelukkiger we met onszelf waren. Instituties, onderwijs, gebruiken, wetgeving, media, taal: vrijwel al die dingen werden ineens onvolmaakte kopieën van de originelen, die qua ontwikkeling voor ons uit snelden.²¹

Deze beladen asymmetrische verhouding tussen hen die in moreel opzicht vooropliepen en de anderen die er qua morele standpunten achteraan hobbelden, dat wil zeggen: tussen de nagebootsten en de nabootsers, werd een bepalend en pijnlijk kenmerk van de Oost-Westverhoudingen na 1989.

Na de val van de Muur werd een algehele imitatie van het Westen algemeen gezien als de doeltreffendste manier om samenlevingen die daarvóór niet democratisch waren, te democratiseren. Vooral vanwege de morele asymmetrie die daarmee gepaard ging, is die dwaling nu bij uitstek het doelwit waarop populistische woede zijn pijlen richt.

SOORTEN IMITATIE

Dat imitatie in het sociale leven alomtegenwoordig is, behoeft geen nadere toelichting. De bekende negentiende-eeuwse socioloog Gabriel Tarde ging zelfs zover dat hij stelde: 'De maatschappij is imitatie.'²² Hij sprak zelfs van 'besmettelijke imitatie' als een soort 'somnambulisme': mensen imiteren elkaar spontaan, zonder enig strategisch doel of plan, net als in copycat-misdaden, zonder dat ze daar op enige manier toe worden gedwongen of verleid.²³

Wanneer de Midden-Europese populistten in opstand komen tegen de door hen zo ervaren imitatieverplichting, het volgens hen onverdraaglijkste kenmerk van de liberale hegemonie na 1989, dan doelen ze overduidelijk op iets wat minder algemeen geldend is, maar waardoor ze zich in politiek opzicht uitgedaagd voelen. De vorm van algehele institutionele imitatie waarover het hier gaat, veronderstelt ten eerste de erkende morele superioriteit van de geïmiteerden ten opzichte van degenen die hen imiteren, ten tweede een politiek model dat zich erop beroemt alle levensvatbare alternatieven te hebben uitgeschakeld, ten derde de verwachting dat de imitatie zich onvoorwaardelijk voltrekt in plaats van dat ze zich aanpast aan lokale tradities, en ten vierde het recht dat de vertegenwoordigers van de geïmiteerde (en daarom impliciet superieure) landen kunnen opeisen om de voortgang van de imiterende landen voortdurend te controleren en te evalueren. We willen de vergelijking niet te ver doorvoeren, maar het is interessant om te zien dat het type regeringsimitatie dat na 1989 gemeengoed werd,

griezelig veel lijkt op de verkiezingen in het Sovjettijdperk, toen stemgerechtigden onder toezicht van de Partijfunctionarissen zogenaamd ‘kozen’ voor de enige kandidaten die aan de verkiezingen deelnamen.

Om beter te kunnen aangeven wat er precies aan de hand is, moeten we vooraf een aantal zaken uit elkaar houden. Zoals gezegd moeten we een onderscheid maken tussen de volledige imitatie van één enkel orthodox model, dat wordt gecontroleerd (en niet opgelegd) door subjectieve buitenstaanders, en het gewone leren, waarbij staten over en weer profiteren van elkaars ervaringen.²⁴ Bij die eerste vorm ontwikkelt zich rancune, en bij die tweede gebeurt dat niet, iets wat vaak wordt toegeschreven aan het feit dat de behaalde successen en mislukkingen openlijk worden getoond.

Ten tweede – en dat is nog belangrijker – dienen we de imitatie van middelen te onderscheiden van de imitatie van doelen. Dat eerste noemen we ‘overnemen’, en niet zozeer imitatie. Dit onderscheid werd op voorbeeldige wijze geformuleerd door de eminente economisch socioloog Thorsten Veblen, die aan het begin van de twintigste eeuw schreef dat de Japanners de ‘industriële kunsten’ van het Westen hadden overgenomen, maar niet zijn ‘geestelijke opvattingen’ of de ‘beleidsprincipes en ethische waarden.’²⁵ Het overnemen van technische middelen tast de identiteit niet aan, althans niet op de korte termijn, maar het imiteren van morele doeleinden gaat verder en kan een veel radicaler overgangsproces in gang zetten, dat zelfs kan leiden tot een ‘bekeringservaring’. Bij de wederopbouw van hun maatschappij na 1989 wilden de Midden-Europeanen de levensstijl en het morele gedrag die ze in het Westen hadden waargenomen, kopiëren. De Chinezen daarentegen kozen voor een koers die in zeker opzicht lijkt op wat Veblen vaststelde: zij namen de westerse technologieën over om economische groei te bewerkstelligen en het prestige van de Communistische Partij te vergroten – met als uitdrukkelijk doel de sirenenzang van het Westen te weerstaan.

Door de imitatie van morele ideeën lijkt je op degene die je bewondert, wat bij het overnemen van technologieën niet het geval is, maar tegelijkertijd lijkt je minder op jezelf, juist op het moment dat je uniciteit en trouw aan je eigen gemeenschap de kern vor-

men van je strijd voor waardigheid en erkenning. Dat innovatie, creativiteit en oorspronkelijkheid de kern vormen van de liberale, moderne maatschappij, heeft tot gevolg dat het overnemen van een westers model onder westers toezicht zelfs voor de inwoners van economisch succesvolle landen als Polen voelt alsof men er niet in is geslaagd onder de historische ondergeschiktheid van Midden-Europa aan buitenlandse leermeesters en inquisiteurs uit te komen.

Deze tegenstrijdige wens om zowel een origineel als een kopie te zijn, moest in psychologisch opzicht wel voor spanningen zorgen. Het gevoel respectloos behandeld te worden werd ook gevoed door wat met reden kan worden aangeduid als het centrale ironische aspect van de postcommunistische democratiebevordering binnen de context van Europese integratie: de Midden- en Oost-Europese landen die ogenschijnlijk werden gedemocratiseerd, werden, om tegemoet te komen aan de voorwaarden voor het EU-lidmaatschap, gedwongen beleidsmaatregelen door te voeren die waren opgesteld door ongekozen bureaucraten uit Brussel en internationale kredietverstrekkers.²⁶ De Polen en Hongaren kregen te horen welke wetten en beleidsmaatregelen ze moesten invoeren en kregen op hetzelfde moment de opdracht te doen alsof ze het bestuur in eigen handen hadden. Verkiezingen begonnen meer en meer te lijken op 'leugentaal voor dwazen', om met Rudyard Kipling te spreken. Geregeld werden die functionarissen eruit gegooid door de kiezers, dat is zo, maar het beleid – geformuleerd in Brussel – veranderde er niet wezenlijk door. Doen alsof je zelf het bestuur in handen hebt terwijl je wordt geregeerd door westerse beleidsmakers was al erg genoeg. De laatste strohalm werd hun uit handen gerukt door westerlingen die op bezoek kwamen en hen ervan beschuldigden dat ze de schijn ophielden democratisch te zijn – terwijl de politieke elites in zo'n regio dachten dat hun was gevraagd precies dat te doen.

De ineenstorting van het communisme veroorzaakte een psychologisch problematische en zelfs traumatische verandering in de Oost-Westverhoudingen, omdat dit om verschillende redenen de verwachting wekte dat landen die afscheid hadden genomen van het communisme, niet de middelen maar de doeleinden moesten imiteren. De politieke leiders uit het Oosten die als eersten de westerse modellen op deze krachtige manier importeerden, verlangden

van hun burgers dat ze zich de doeleinden van het model eigen zouden maken en de voorkeuren van het model zouden overnemen – in hun geheel, en niet stukje bij beetje. Het belangrijkste bezwaar waardoor antiliberaal politieke krachten in de regio vandaag de dag worden gemotiveerd, is dat de poging om voormalig communistische landen te democratiseren zich richtte op een soort culturele bekering tot de waarden, gewoonten en opvattingen die in het Westen als ‘normaal’ werden beschouwd. In tegenstelling tot een werkwijze waarbij een aantal elementen van buitenaf wordt samengevoegd met inheemse tradities, werd met deze politieke en morele ‘shocktherapie’ de eigen identiteit op het spel gezet. Omdat niet te voorkomen was dat dit liberalisme slechts gedeeltelijk en onjuist werd gekopieerd, voelden velen die de veranderingen aanvankelijk hadden omarmd, zich culturele indringers – een onbehagen dat op zijn beurt een politiek uit te buiten verlangen naar een verloren authenticiteit losmaakte.

Toegegeven: pogingen van de zwakkeren om hun krachtige en succesvolle collega’s te imiteren zijn onder staten en naties niet uitzonderlijk. Maar imitatie doet gewoonlijk eerder denken aan een beetje napapegaaien dan aan de psychologisch en sociaal veel-eisende veranderingen die men na 1989 in Midden-Europa wilde doorvoeren. Het Frankrijk van Lodewijk XIV, in de zeventiende eeuw de dominante macht in Europa, wist veel van dit soort oppervlakkige na-apers te inspireren. Zoals politiek wetenschapper Ken Jowitt al zei, werden er replica’s van Versailles gebouwd in Duitsland, Polen en Rusland, de Franse manieren werden overgenomen en het Frans werd overal de taal van de elite. In de negentiende eeuw was het de beurt van het Britse parlement om onderwerp te zijn van oppervlakkige en decoratieve imitatie, terwijl er ‘na de Tweede Wereldoorlog stalinistische regimes werden geïnstalleerd in Oost-Europa, van Albanië tot Litouwen, die werden gebrandmerkt met een overal even lelijke stalinistische architectuur – zowel politiek als materieel.’²⁷ Een belangrijke reden waarom cosmetisch imitatiegedrag zoveel voorkomt in de politiek, is dat het ervoor zorgt dat de zwakkeren sterker lijken dan ze zijn – een nuttige vorm van nabootsing om te kunnen overleven in een vijandige omgeving. Ook zijn de nabootsers op deze manier herkenbaar voor hen die anders mis-

schien op het idee zouden komen om hen te helpen, te beschadigen of te verwaarlozen. In de wereld van na de Koude Oorlog stelt 'het leren van Engels, het tonen van exemplaren van de *Federalist Papers*, het dragen van Armani-pakken, het houden van verkiezingen' – en, om Jowitts favoriete voorbeeld aan te halen, 'het spelen van golf'²⁸ – de niet-westerse elites in staat om hun machtige westerse gesprekspartners op hun gemak te stellen en bovendien om bij economische, politieke en militaire kwesties een beroep op hen te doen. Het nabootsen van de machtigen der aarde stelt zwakke landen in staat indirect te delen in het enorme kaliber en het prestige van een authentiek 'Versailles' zonder dat er noodzakelijkerwijs sprake is van vernedering of van een ernstige bedreiging van de nationale identiteit.

Wanneer we het hebben over de onbedoelde gevolgen van het unipolaire imitatietijdperk en we de imitatieverplichting zoals die zich na 1989 voltrok, zien als een belangrijke reden waarom de liberale droom tot een liberale nachtmerrie werd, dan doelen we op nabootsingsgedrag en een gedrevenheid tot nabootsing die emotioneel hogere eisen stelt en meer veranderingen teweegbrengt dan oppervlakkige veinzerij. Hier is sprake van het soort alomvattende politieke metamorfose dat, deels omdat het niet op westers bevel maar 'onder westerse ogen' tot stand komt, gevoelens van schaamte en verontwaardiging losmaakt en de angst voor culturele vernietiging opwekt.

Vlak na de gebeurtenissen in 1989 verwelkomde een aantal zeer invloedrijke leiders in Midden- en Oost-Europa het kopiëren van de westerse samenleving als de snelste manier om te hervormen. Imitatie werd gerechtvaardigd door te stellen dat het een 'terugkeer naar Europa' was, waarmee werd bedoeld: een terugkeer naar de eigen identiteit van de regio. In Moskou was de situatie uiteraard anders. Het communisme had men daar nooit ervaren als een dominante macht van buiten, en daarom kon imitatie van het Westen daar niet op een aannemelijke manier worden gepresenteerd als een herstel van de eigen nationale identiteit.

Zelfs de meest verwachtingsvolle imitatoren uit het Oosten waren na verloop van tijd niet meer onder de indruk van de westerse modellen – of ze die nu oprecht of met minder goede bedoelingen

hadden omarmd. Hervormingen volgens liberaal-democratische lijnen kregen steeds minder aantrekkingskracht, ook om allerlei redenen die hier nog niet zijn genoemd. Zelfs de westerse adviseurs met de beste bedoelingen waren niet in staat ten overstaan van de pas toegetreten landen te verhullen dat het model superieur was aan de kopie. De buitenlandse bevorderaars van politieke hervormingen in het Oosten bleven een geïdealiseerd beeld schetsen van de liberale democratie, waarmee ze de zaak alleen maar erger maakten: de aanwijzingen dat die liberale democratie intern slecht functioneerde waren zo talrijk, dat ze niet meer te ontkennen waren. In die context kreeg de goede naam van het liberalisme met de mondiale financiële crisis in 2008 zijn definitieve genadeklap.

De Franse filosoof René Girard heeft dikwijls beweerd dat de centrale rol die imitatie inneemt in de menselijke geest door historici en sociale wetenschappers is verwaarloosd – wat volgens hem misleidend en gevaarlijk is. Hij wijdde zijn carrière aan de kwestie hoe imitatie psychologische trauma's en sociale conflicten kan veroorzaken. Dat gebeurt, zo stelde hij, wanneer het geïmiteerde model een obstakel wordt voor het gevoel van zelfwaarde en de zelfontplooiing van degene die imiteert.²⁹ De imitatievorm die de meeste rancune en conflicten oplevert, is volgens Girard de imitatie van verlangens. We imiteren niet alleen middelen, maar ook doeleinden; niet alleen technisch instrumentarium, maar ook doelstellingen, richtpunten, ambities en levensstijlen. Volgens ons is dat de van zichzelf zo veel-eisende en controversiële vorm van emulatie (nabootsing) die de huidige antiliberaal opstand in gang heeft gezet.

Girard stelt dat mensen bepaalde zaken niet willen hebben omdat ze van zichzelf aantrekkelijk of begeerlijk zijn, maar alleen maar omdat iemand anders ze ook wil – een observatie die de menselijke autonomie als ideaal tot een illusie maakt. Of deze hypothese klopt, kunnen we controleren door twee kleine kinderen te observeren die zich in een kamer vol speelgoed bevinden. Het 'meest begeerde' stuk speelgoed is altijd in handen van het andere kind.³⁰ Het imiteren van de doeleinden van anderen heeft, zo betoogt Girard, ook te maken met rivaliteit, rancune en bedreiging van de eigen identiteit. Hoe meer vertrouwen nabootsers hebben in de mensen die ze imiteren, hoe minder vertrouwen ze in zichzelf hebben – dat ligt

voor de hand. Het model dat wordt geïmiteerd, is onvermijdelijk een rivaal en een bedreiging voor het zelfrespect. Dat geldt zeker wanneer het model dat je wilt imiteren niet Jezus Christus in de hemel is, maar de buurman in het Westen.

Etymologische argumenten zijn eigenlijk altijd zwak. Maar in dit geval is het misschien aardig erop te wijzen dat met het woord ‘emulatie’ oorspronkelijk geen eerbiedige bewondering werd aangeduid, maar meedogenloze rivaliteit. De zoon wil op zijn vader lijken, maar de vader maakt hem via het onderbewustzijn duidelijk dat die ambitie te hoog gegrepen is, waarop de zoon zijn vader gaat haten.³¹ Dit is zo’n beetje het patroon dat we ook zien in Midden- en Oost-Europa, waar de door het Westen geëntameerde imitatieverplichting tot gevolg had dat landen meenden dat het een doel op zich was afstand te doen van hun verheven verleden en een nieuwe, liberaal-democratische identiteit aan te nemen die, om eerlijk te zijn, nooit helemaal de hunne zou worden. Je schaamt je omdat je je eigen voorkeuren aanpast aan de hiërarchische waarden van anderen, dat doe je in naam van de vrijheid, en vervolgens wordt er op je neergekeken omdat je pogingen zogenaamd niet toereikend zijn: dat zijn de emoties en ervaringen die de antiliberaal contrarevolutie hebben gevoed die is begonnen in het postcommunistische Europa – en met name in Hongarije – en die zich nu wereldwijd heeft verspreid.

Girards inzicht dat imitatie voortdurend rancune opwekt was dan misschien vrijwel uitsluitend gebaseerd op het analyseren van literaire teksten, maar desondanks is het zeer goed bruikbaar om in te zien waarom een aanstekelijke opstand tegen de liberale democratie begon in de postcommunistische wereld.³² Doordat hij de aandacht vestigt op het inherent conflictueuze karakter van imitatie, zijn we dankzij hem in staat democratisering na communisme in een geheel ander licht te zien. Zijn theorie veronderstelt dat de problemen waarmee we nu geconfronteerd worden niet zozeer voortkomen uit het vervallen in slechte gewoonten uit het verleden, als wel uit een reactie op een imitatieverplichting die na de val van de Berlijnse Muur werd afgekondigd. Fukuyama was er heilig van overtuigd dat het imitatietijdperk eindeloos saai zou worden, maar Girard bleek de toekomst beter te hebben voorspeld: hij voorzag

dat het imitatietijdperk het soort existentiële schaamte kon genereren dat kan leiden tot de ontketening van een explosieve opstand.

DE VRUCHTEN VAN DE RANCUNE

De oorsprong van de wereldwijde antiliberale opstand die we vandaag de dag meemaken, ligt in drie parallelle, met elkaar samenhangende en door rancune gevoede reacties op de veronderstelde gezaghebbende positie van westerse politieke modellen na 1989. Dat is de stelling die we willen onderzoeken en verdedigen, hoewel we ons bewust zijn van de eenzijdigheid, de onvolledigheid en de empirische onvolkomenheden. Het is niet ons doel een volledige en afdoende verklaring te geven van de oorzaken en gevolgen van het huidige antiliberalisme, maar om een specifiek aspect van het verhaal te benadrukken en datgene te illustreren waarvan wij vinden dat het tot nu toe niet de aandacht heeft gekregen die het verdient. Om de soms verborgen overeenkomsten vast te stellen tussen de drie gevallen van reactionair nativisme en autoritarisme die wij de revue laten passeren, maken we gebruik van een ruim omschreven en misschien speculatieve, maar, zo hopen we, ook samenhangende en onthullende definitie van politieke imitatie. Met dat doel voor ogen hebben we het boek als volgt ingedeeld.

We beginnen met het bestuderen van het intolerante communitarisme van Midden-Europese populistten, en dan met name Viktor Orbán en Jarosław Kaczyński. We zullen proberen te verklaren waarom een flink deel van het electoraat in landen waar de liberale elite de imitatie van westerse modellen pas korte tijd had omarmd als het snelste traject richting voorspoed en vrijheid, begon in te zien dat dit een traject was dat leidde naar de ondergang. We analyseren hoe een antiwesterse contra-elite met hoofdzakelijk provinciale wortels de kop opstak in de regio en een aanzienlijke aanhang wist te verwerven, vooral buiten de stedelijke centra met hun wereldwijde netwerken. Die contra-elite eiste de nationale identiteitssymbolen voor zich op, die tijdens het proces van 'harmonisatie' met de postnationale richtlijnen en reguleringen van de EU waren veronachtzaamd of van minder belang werden geacht. Ook willen we laten zien hoe de ontvolking van Midden- en Oost-Europa die volgde op de val van de Berlijnse Muur³³ tot de verbeel-

ding sprak van degenen die de populistische contra-elites steunden: ze hekelden de universele mensenrechten en het liberalisme van de open grenzen en stelden dat dit uitdrukkingen waren van de arrogante en onverschillige houding van het Westen ten aanzien van de nationale tradities en het erfgoed van hun land.³⁴ We beweren niet dat de Midden-Europese populistische onschuldige slachtoffers van het Westen zijn, of dat het bieden van verzet tegen de door hen zo ervaren imitatieverplichting hun enige agendapunt is, of dat hun illiberalisme het enige mogelijke antwoord was op 2008 en de andere crises in het Westen. Ook hebben we oog voor het heroïsche gevecht tegen illiberaal populisme dat op dit moment in de regio wordt gevoerd. Wat we in plaats daarvan beweren, is dat de politieke opkomst van het populisme niet kan worden verklaard zonder rekening te houden met een wijdverspreide wrevel over de manier waarop (opgelegd) Sovjetcommunisme zonder enig alternatief werd vervangen door (vrijwillig) westers liberalisme zonder enig alternatief.

Vervolgens richten we ons op het bittere gevoel dat in Rusland leeft over wat de Russen beschouwden als opnieuw een rondje verplachte verwesterlijking. Voor het Kremlin betekende het uiteenvallen van de Sovjet-Unie dat Moskou afstand moest doen van zijn status als supermacht en dus van de mondiale gelijkwaardigheid aan zijn Amerikaanse tegenstander. Rusland was praktisch van de ene op de andere dag veranderd van een geweldige en gelijkwaardige tegenstrever in een hulpeloos geval dat om steun moest bedelen en gedwongen was dankbaarheid te veinzen voor het advies dat werd verstrekt door goedbedoelende maar slecht voorbereide Amerikaanse adviseurs. Voor Rusland zou imitatie nooit synoniem worden aan integratie. In tegenstelling tot de Midden- en Oost-Europese landen was Rusland geen serieuze kandidaat om lid te worden van de NAVO of van de Europese Unie. Het was te groot, het had te veel nucleaire wapens, en het beschikte over een sterk ontwikkeld gevoel van 'historische grandeur' waardoor het land geen jongste lid kon worden van een westers bondgenootschap.

De eerste reactie van het Kremlin op de mondiale superioriteit van het liberalisme was een vorm van simulatie zoals je die wel ziet bij een relatief zwakke prooi die probeert te vermijden dat hij wordt

aangevallen door gevaarlijke roofdieren. De Russische politieke elite was, in de onmiddellijke nasleep van de ineenstorting van de Sovjet-Unie, geenszins eensgezind. Maar de meesten vonden het nadoen van democratie volkomen natuurlijk, omdat ze minstens twintig jaar voor 1991 het communisme hadden nagedaan. Russische liberale hervormers als Jegor Gajdar hadden oprechte bewondering voor democratie, maar ze waren ervan overtuigd dat het creëren van een markteconomie in het buitengewoon uitgestrekte land, met een autoritaire traditie die de maatschappij eeuwenlang in haar greep had gehad, onmogelijk was met een regering die oprecht geïnteresseerd was in de wil van het volk. De vorming van een ‘imitatiedemocratie’ in het Rusland van de jaren negentig behelsde in geen enkel opzicht de zware inspanning die gepaard gaat met werkelijke politieke ontwikkeling. In feite kwam het neer op het installeren van een potemkinfaçade die alleen oppervlakkig deed denken aan democratie. Die maskerade was in zoverre effectief dat ze tijdens die moeizame overgangperiode weerstand kon bieden aan de westerse druk om hervormingen door te voeren, die weliswaar geen aansprakelijk bestuur opleverden, maar wel het inherent traumatische en onvermijdelijk corrupte proces van economische privatisering in gevaar zouden hebben kunnen brengen.

Rond 2011-2012 had deze democratische schertsvertoning haar nut verloren. De Russische leiders schakelden over op een door rancune gevoed beleid dat zich kenmerkte door een agressieve parodie, een type imitatie dat onbeschaamd vijandig en opzettelijk provocerend was. Oppervlakkige analyses over imitatie van buitenlands beleid waarin dit wordt gezien als ‘observerend leren’, zijn niet toereikend.³⁵ We noemen het spiegelen. Geërgerd door de als aanmatigend en armzalig ervaren eis dat Rusland een geïdealiseerd beeld van het Westen zou imiteren, besloten de bestuurders in het Kremlin datgene te imiteren wat zij zagen als de weerzinwekkendste gedragspatronen van de Amerikaanse hegemon, en daarmee het Westen een spiegel voor te houden om die zogenaamde missi-onarissen te laten zien hoe ze er werkelijk uitzagen wanneer ze ont-daan zijn van de zelfgenoegzame schijn die ze ophouden. Spiegelen is voor gewezen nabootsers een manier om zich te wreken op hun zogenaamde modellen door de minder aantrekkelijke eigenschap-

pen en vermoeiende hypocrisie van die modellen aan de kaak te stellen. Die manie om te ontmaskeren is opmerkelijk omdat het Kremlin die methode vaak toepast als een doel op zich, nog los van de eventuele bijkomende voordelen die het land ermee hoopt te behalen – en zelfs tegen aanzienlijke kosten.

De Russische bemoeienis met de Amerikaanse presidentsverkiezingen in 2016, het meest in het oog springende voorbeeld van die tartende en ironische ‘spiegel’-benadering, werd door de organisatoren en uitvoerders gezien als een poging om op zijn beurt de volgens het Kremlin onwettige inbreuk in het politieke leven van de Russen nog eens dunnetjes over te doen. Het uitdrukkelijke doel was niet zozeer dat er een Kremlin-vriendelijke kandidaat werd gekozen, als wel dat de Amerikanen zouden leren hoe buitenlandse inmenging in de politieke beslommeringen van een land eruitziet en voelt. Naast dit pedagogische oogmerk was dat spiegelen bedoeld om de fragiliteit en kwetsbaarheid van een hooghartig democratisch regime bloot te leggen.

Nadat het Kremlin in de jaren negentig had gesimuleerd dat de politici verantwoording schuldig zijn aan de burgers, lijkt het vandaag de dag elke belangstelling voor democratische schertsvertoningen verloren te hebben. In plaats van te doen alsof ze het Amerikaanse politieke systeem imiteren, geven Poetin en diens entourage er de voorkeur aan de manier te imiteren waarop Amerika zich op ongeoorloofde manier bemoeit met de binnenlandse politiek van andere landen. Algemeen gesteld: het Kremlin heeft als doel een spiegel op te houden waarin Amerika kan kijken naar zijn eigen geneigdheid internationale regels te overtreden die het zelf zegt te respecteren. En dat doet het Kremlin op een neerbuigende manier, met als doel de Amerikanen te vernederen en op hun plaats te zetten.

Rancune over amerikanisering is een belangrijke (zij het niet volledige) verklaring voor het illiberalisme in Midden-Europa en het oorlogszuchtige buitenlandbeleid van Rusland. Maar hoe zit het met de Verenigde Staten? Waarom zouden zoveel Amerikanen een president steunen die de Amerikaanse betrokkenheid bij de liberale wereldorde ziet als zijn voornaamste kwetsbaarheid? Waarom zouden de aanhangers van Trump diens zonderlinge idee steunen dat Amerika zou moeten ophouden een model voor andere landen te

zijn en zich misschien zou moeten beraden op hervormingen naar het beeld van het Hongarije van Orbán en het Rusland van Poetin?

Trump kreeg zowel bijval uit het volk als uit de zakenwereld met zijn verklaring dat de Verenigde Staten op de hele wereld de grootste verliezer van de amerikanisering waren. Die opvallende publieke instemming met deze afwijking van de zelfingenomen heersende stroming binnen de Amerikaanse politieke elite schreeuwt om een verklaring. Omdat de Russen en Midden-Europeanen imitatie verwerpen daar die slecht zou zijn voor de nabootsers en uitsluitend goed voor degenen die nagebootst worden, is het ten eerste bevreemdend dat sommige Amerikanen imitatie zouden verwerpen omdat het slecht zou zijn voor degene die wordt nagebootst en uitsluitend goed voor de nabootsers. Trumps rancune jegens een wereld vol landen die Amerika willen nabootsen lijkt abnormaal – totdat we beseffen dat nabootsers voor zijn Amerikaanse aanhangers een bedreiging zijn, omdat ze het model dat ze nabootsen, willen vervangen. Deze angst om verdrongen en verdreven te worden, kent twee oorzaken: aan de ene kant de immigranten en aan de andere kant China.

Het vergezochte beeld van Amerika als een misbruikt slachtoffer van zijn bewonderaars en nabootsers werd door de zakenwereld en het publiek niet serieus genomen toen Trump dit voor hem karakteristieke idee in de jaren tachtig voor het eerst verkondigde. Waarom sprak het hun in het tweede decennium van de eenentwintigste eeuw dan wél aan? Het antwoord ligt in de beproevingen die de blanke midden- en arbeidersklasse moesten doorstaan en de opkomst van China als een veel gevaarlijker economisch concurrent voor de vs dan Duitsland of Japan ooit waren geweest. Het idee van de blanke kiezer dat China Amerikaanse banen inpikt en het idee van de zakenwereld dat China Amerikaanse technologie steelt, zorgden ervoor dat Trumps zonderlinge inzichten aangaande Amerikaans slachtofferschap een onverholen steun krijgen die ze daarvoor niet hadden – hoewel dit een radicale breuk vormt met het traditionele zelfbeeld van het land.

Dit eerste voorbeeld geeft aan dat ook het model ertoe kan komen aanstoot te nemen aan imitatiepolitiek en dat dit niet alleen geldt voor de nabootsers, en het laat zien hoe in dit geval de leider van het

land dat de liberale wereldorde schiep tot de beslissing kon komen alles wat in zijn macht lag aan te wenden om het van tafel te vege.

China vormt ook het natuurlijke slotstuk van onze bewijsgrond omdat de opkomst van een internationaal zelfbewust China, dat gereed is het op te nemen tegen de Amerikaanse hegemonie, het einde markeert van het imitatietijdperk zoals wij dat kennen. In zijn ontslagbrief aan de Amerikaanse president uit december 2018 schreef minister van Defensie James Mattis dat de Chinese leiders ‘een wereld willen creëren die verenigbaar is met hun autoriteitsmodel’. Maar hij wilde daarmee niet suggereren dat het hun bedoeling was andere landen ertoe over te halen of te verleiden om ‘Aziatische waarden’ aan te nemen of hen aan te moedigen ‘Chinese karakters’ te tekenen op hun eigen politieke en economische systemen. Ze willen invloed en respect, maar geen wereldwijde bekering tot ‘Xi Jinpings gedachtegoed’. Ze richten zich, zo schreef Mattis, op ‘het verkrijgen van vetorecht op de economische, diplomatieke en veiligheidsbeslissingen van andere landen – om hun eigen belangen te behartigen ten koste van hun burens, Amerika en onze bondgenoten.’³⁶

De aanstaande botsing tussen Amerika en China zal de wereld waarschijnlijk veranderen, maar die botsing zal gaan over handel, hulpbronnen, technologie, invloedssferen en het vermogen een mondiale omgeving te scheppen die ruimte biedt aan de zeer verschillende nationale belangen en inzichten. Het zal geen conflict worden tussen rivaliserende universele visies op de toekomst van de mens, waarbij beide partijen proberen bondgenoten aan hun zijde te krijgen door middel van ideologische bekering en revolutionaire regeringswisselingen. In het internationale systeem van vandaag zijn veronderstelde morele asymmetrische verhoudingen inmiddels al plaats aan het maken voor onvervalste asymmetrische machtsverhoudingen. Dit verklaart waarom de Chinees-Amerikaanse rivaliteit niet kan worden beschouwd als een ‘nieuwe Koude Oorlog’. Bondgenootschappen worden op caleidoscopische manier verbroken en gesmeed, met landen die langdurige ideologische verbintenissen inwisselen voor kortstondige gelegenheidshuwelijken. De gevolgen zijn onmogelijk te voorspellen, maar wel is zeker dat het geen herhaling wordt van het veertig jaar durende conflict tussen de VS en de Sovjet-Unie.

De adembenemende opkomst van China toont aan dat de nederlaag van het communistische idee in 1989 uiteindelijk geen eenzijdige overwinning van het liberale idee heeft opgeleverd. In plaats daarvan leverde de unipolaire orde een wereld op die voor het liberalisme veel minder gastvrij bleek dan men destijds had gedacht. Sommige commentatoren beweerden dat 1989, het jaar waarin er een einde kwam aan de concurrentieslag van de Koude Oorlog tussen twee rivaliserende universele ideologieën, het Verlichtingsproject zelf met noodlottige gevolgen heeft beschadigd – zowel in zijn liberale als zijn communistische verschijningsvorm. De Hongaarse filosoof G.M. Tamás ging zelfs nog verder en stelde dat ‘zowel de liberale als de socialistische utopie ten onder zijn gegaan’ in 1989, wat ‘het einde’ betekende van het ‘Verlichtingsproject’ zelf.³⁷ Wij zijn niet zo fatalistisch. De kans dat Amerikaanse en Europese leiders in staat zijn de neergang van het Westen op een verstandige manier te keren, is nog steeds aanwezig. Het is mogelijk dat men, op grond van vertrouwde en nieuwe principes, het traject dat leidt tot herstel van het liberalisme weet te vinden en te volgen. Op dit moment lijkt de kans op zo’n vernieuwende koers klein. Toch zou het kunnen dat de antiliberaal regimes en bewegingen die we hier bespreken, van voorbijgaande aard en in historisch opzicht onbeduidend blijken te zijn, misschien omdat het hun ontbreekt aan een breed gesteunde ideologische visie. Geschiedenis kenmerkt zich door een invasie van het onbekende. Maar wat de toekomst ook voor ons in petto heeft, we kunnen in ieder geval proberen te begrijpen hoe we op het punt zijn beland waar we nu staan.